

תוכן העניינים

1	סליחות לעשרה בטבת מפרי עטו של ר' יוסף אבן אביתור יוצאות לאור על ידי אבי שמידמן
49	תשובות הרי"ף להשגות ר' יצחק בן ברוך אבן אלבאליה יוצאות לאור על ידי דן גרינברגר
79	סליחות לר' צדוק אלעמאני יוצאות לאור על ידי שרה כהן
145	ברייתא דיוסף בן עוזיאל יוצאת לאור על ידי נעמה בן-שחר
189	דרשות חתונה לר' מיכאל בן שבתאי בלבו יוצאות לאור על ידי דב שוורץ

א. פתיחה

ר' יוסף בן יצחק אבן אביתור נולד בספרד באמצע המאה העשירית. הוא התחיל את מפעלו הפייטני בהיותו בספרד, והמשיכו במצרים, לאחר שגורש מארץ מולדתו בעקבות סכסוך על ראשות ישיבת קורדובה.¹ פיוטיו נשתמרו במאות כתבי יד מן הגניזה הקהירית, וכן במחזורים רבים בקהילות ישראל, וביניהם מחזורים אירופאיים לרוב. אבן אביתור חיבר פיוטים כמעט בכל הסוגות שידעה הפייטנות הקדומה, ובין היתר חיבר סליחות לימות הצום.² סליחותיו לתשעה באב קובצו ופורסמו במהדורה מדעית על ידי שרה כהן,³ אך רוב סליחותיו לצומות האחרים טרם ראו אור בפרסום מדעי. במחקר הנוכחי מקובצות כל סליחותיו הידועות לצום עשרה בטבת.

ב. קביעת ייחוס הפיוטים

ארבע מן הסליחות (פיוטים א, ג, ד, ו) מועתקות ברצף אחד בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.1,⁴ ובראשן רשומה כותרת המייחסת את הפיוטים לאבן

* מחקר זה נתמך על ידי מענק מס' 484/11 של הקרן הלאומית למדע. הנני מבקש להודות למורתי פרופ' שולמית אליצור שאצלה למדתי את תורת השיר של ר' יוסף אבן אביתור. פרופ' אליצור גם הואילה לקרוא את המאמר כולו והעירה הערות מאלפות ומאירות עיניים. כמו כן ברצוני להודות לידידי ד"ר מיכאל רנד והרב י"י סטל שקראו את ביאור הפיוטים והעירו הערות מועילות, וכן לידידי ד"ר פיטר לנרד, שסיפק לי בטובו רשימה של מחזורים קדומים כמנהג רומא הכוללים העתקות של הפיוט 'תהיינה עיניך פקוחות' (פיוט ה). באיתור קטעי גניזה רלוונטיים נעזרתי במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר בראשות פרופ' אליצור. בדיקת כתבי היד נעשתה במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבספרייה הלאומית בירושלים וכן באתרים המקוונים של מפעל פרידברג ושל ספריית הבודליאנה שבאוקספורד. תודתי נתונה לכולם.

1 לקורות חייו של אבן אביתור ראה ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור', בתוך: ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, כרך ב, עמ' 408-414.

2 לסקירה כללית על סליחותיו ראה ע' פליישר, 'יצירתו של יוסף אבן אביתור: סוגים ותבניות בפיוטיו', עבודת דוקטור, ירושלים תשכ"ז, עמ' 420-508.

3 ש' כהן, 'פיוטים לתשעה באב מאת ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על יד יז (כו; תשס"ג), עמ' 211-253.

4 סדר הסליחות בכתב יד זה: פיוט ג ('אזכרה מצוק'); פיוט ד ('אנה אניתי'); פיוט ו ('תהיינה עיניך פתוחות'); פיוט א ('אזכור אומר וי'). במהדורה זו מובאים הפיוטים עם שאר סליחותיו ליום זה לפי סדר אלפביתי, וראה על כך להלן בסעיף ז.

אביתור באופן מפורש: 'ללרב בן שטנאש זל'.⁵ בפיוטים עצמם ניתן לזהות כמה וכמה סממנים המחזקים את הייחוס הזה. לגבי פיוט א ('אזכור אומר וי'), ראויות לציין שלוש תיבות אופייניות לאבן אביתור. התיבה הראשונה היא 'מְהָמֹר' (טור 1). מלבד חיבתו הידועה של אבן אביתור למשקל לשוני זה,⁶ התיבה נגזרה מתיבה מקראית יחידאית ('מְהָמֹרֹת', תה' קמ, יא), והאסכולה הפייטנית הסעדיאנית – שאליה השתייך יוסף אבן אביתור – דגלה בשימוש מרבי בתיבות יחידאיות.⁷ ואכן, מתוך שתים עשרה ההיקרויות של מילה זו במאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (להלן: 'מאגרים'), שמונה מהן נמצאות בפיוטים של אבן אביתור. הצורה השנייה היא 'שְפָפֶר' (טור 26). גם צורה זאת יחידאית במקרא (דנ' ו, כ), והיא נדירה מאוד בפייטנות הקדומה. היא עולה בעוד פיוט אחד של אבן אביתור,⁸ ולבד מהיקרות נוספת בפיוט של רב סעדיה גאון,⁹ אין עוד תיעוד לתיבה זו ב'מאגרים'. אופיינית לו גם הצורה 'אֶגְעָה' (טור 1), החוזרת בארבע סליחות נוספות שלו.¹⁰ לבד מתיבות אופייניות אלו, ידועה במחקר גם נטייתו של אבן אביתור לצרף לפועל מושא פנימי שמני הנגזר מאותו שורש.¹¹ תופעה זו עולה פעמיים בפיוט זה: 'לְהַתְפֵּשׁ בְּתַפְשׁוֹת' (טור 29); 'פּוֹרְצֵתִי פֶרֶץ' (טור 33).¹² ייחוסו של פיוט ג ('אזכרה מצוק') היה שנוי במחלוקת זמן רב. הפיוט חתום 'יוסף'

- 5 'שטנאש' היה שם המשפחה של אבן אביתור; ראה פליישר, בחינות (לעיל, הערה 1), עמ' 467–464.
- 6 ראה מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 369.
- 7 על השתייכותו של אבן אביתור לאסכולה הסעדיאנית ראה מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' לד. על חיבת המילים היחידאיות באסכולה פייטנית זו ראה שם, עמ' לח.
- 8 'אודה פשעי במרץ' (פיוט 'חטאנו'), טור 47 (דוידזון א 1599); ראה: ד' גולדשמידט, לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת (הגיה, עיבד ובאר א' פרנקל), כרך א, ירושלים תשנ"ג, עמ' 285. הפיוט יוחס שם בטעות לר' יוסף טוב עלם; לייחוסו לאבן אביתור ראה פליישר, סוגים ותבניות (לעיל, הערה 2), עמ' 502.
- 9 בסליחה 'ארבעים יום עמד עניו' לתפילת נעילה ליום הכיפורים; ראה סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' שטו, טור 7.
- 10 הצורה מופיעה בפיוט ב להלן ('אזכור ואנח', טור 1); בסליחה 'אקראה היום צום' לתשעה באב (כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 226); בסליחה 'אאבל אנח' לאותו יום (שם, עמ' 229), וכן בפיוט 'חטאנו' 'אודה פשעי במרץ' (גולדשמידט, לקט פיוטי סליחות [לעיל, הערה 8], עמ' 285). הצורה אמנם עולה מידי פעם אצל פייטנים אחרים (כגון בקרובה הקלירית 'אאביך ביום מבך'; ראה ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב, עמ' קנה), אך לא בתדירות הגבוהה שמצאנו אצל אבן אביתור.
- 11 ראה י' גרנט, חמש עשרה שירות: סדרת פיוטי שיר המעלות ליוסף אבן אביתור, עבודה מחקרית מורחבת לתואר מוסמך, ירושלים תשס"א, עמ' 27, הערה 40; כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 223.
- 12 ברם, לדוגמא השנייה קיים תקדים מקראי: 'פֶרֶץ יי פֶרֶץ' (שמ"ב ו, ח).

בטורים 29–31, אך צונץ פקפק בחתימה זאת וטען שהמחרוזת שבה מופיעה החתימה נוספה בידי פייטן מאוחר.¹³ לאנדסהוטה העלה את האפשרות שבמחרוזת המדוברת קיימת חתימה מלאה של הפייטן הצרפתי ר' יוסף טוב עלם, בצורה 'מהופכת' ('טוב' בסוף טור 31, ו'עלם' בצורה הפוכה למחצה בטור 32, בתיבות 'האומר לים עד'; לטענתו, הפייטן שינה את סדר אותיות שמו כדי להביא את התיבות כסדרן במקרא).¹⁴ דוידזון קיבל הצעה זו, ובאוצר שלו הוא ייחס את הפיוט לר' יוסף טוב עלם.¹⁵ אולם ההצעה של החתימה המהופכת איננה סבירה, וכפי שכבר קבעה שולמית אליצור, לאור הייחוס המפורש בקטע הגניזה הנידון, אין עוד מקום לפקפק בבעלותו של אבן אביתור על הפיוט.¹⁶ כתימוכין נוספים לייחוס זה ניתן לציין לטור 3 של הפיוט: 'גִּידְעֵי דִּיכְאָנִי הִנְיָאֵי הַכְּאָנִי'. כפי שהראה פליישר בדיסרטציה שלו, השימוש ברצפים של פעלים עם כינויי מושא בגוף ראשון, בלי ו' החיבור ביניהם, אופייני מאוד לאבן אביתור;¹⁷ והשימוש בשורש נו"א ('הִנְיָאֵי') שכיח אצלו במיוחד.¹⁸ יתרה מזו, טור כמעט זהה (בלשון רבים) עולה בסליחה 'אעיר יגוני' שכתב אבן אביתור לי"ז בתמוז: 'גִּידְעוּהוּ דְכְּאוּהוּ הִנְיָאוּהוּ הַכְּאוּהוּ'.¹⁹ כמו כן, יש לציין את הצירוף 'לְעַם נַמְסָה נְמַבְּוּהָ' (טור 15). תיבת 'נמבזה' יחידאית במקרא, והיא חביבה על אבן אביתור; מתוך שבע היקריות התיבה ב'מאגרים', ארבע שייכות לאבן אביתור.²⁰ לבסוף, יש לציין גם לטורים 17–20, שבהם אנו מוצאים את מילות החרוז 'אָעִיר', 'אֶפְעִיר', 'יִבְעִיר' ו'הָעִיר'; מחרוזת מקבילה הבנויה על אותן ארבע מילות החרוז נמצאת בפתיחת הסליחה לי"ז בתמוז של אבן אביתור 'מימים ימימה'.²¹

בפיוט ד ('אנה אניתי') אנו מוצאים שתי חתימות של השם 'יוסף'; ואכן כבר ציין פליישר לנטייתו של אבן אביתור לחתום את שמו יותר מפעם אחת ביצירותיו.²² כמו

13 ראה: L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1859, עמ' 145. צונץ מונה שם שישה מקרים שונים שבהם לדעתו נוספה מחרוזת התנומה 'יוסף' לסליחות קיימות.

14 א"ל לאנדסהוטה, עמודי העבודה, מחברת א, ברלין תרי"ז, עמ' 97.

15 דוידזון א 2287.

16 ש' אליצור, למה צמנו? מגילת תענית בתרא ורשימות צומות הקרובות לה, ירושלים תשס"ז, עמ' 101.

17 פליישר, סוגים ותבניות (לעיל, הערה 2), עמ' 444, הערה 47 (וראה שם שפע דוגמאות מפיוטים נוספים של אבן אביתור).

18 ב'מאגרים' מתועדות 22 היקריות של השורש 'נוא' במורשתו של אבן אביתור, הרבה יותר מכל פייטן אחר; פייטן נוסף שהשתמש בשורש זה יותר מפעמים ספורות הוא רס"ג, אך אצלו השורש מתועד חמש פעמים בלבד.

19 על פי כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Heb. f. 58 (נויבאואר 2853/6), דף 30 ע"א.

20 ראה למשל בסליחה שלו לתשעה באב 'איכה אהלי ידידות': 'לְעַם נְדָכָה נְמַבְּוּהָ' (כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 251).

21 על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 273.161.

22 ראה פליישר, בחינות (לעיל, הערה 1), עמ' 466: 'אבן אביתור מן החותמים תכופות היה,

כן, יש לציין לשימוש בתבנית של פועל ולצדו מקור בשני מקומות בפיוט: 'ולא מעדו מעוד' (29); 'רעדו רעד' (30). תבנית זאת אופיינית מאוד לאבן אביתור,²³ וזאת בנוסף על השימוש בצורת מקור במקומה הרגיל לפני הפועל, בפתחת הפיוט ('אנה אנית'). ראויה לציון גם הצורה 'מעוד' (טור 31). כאמור,²⁴ אבן אביתור חיבב משקל זה, ואמנם נרשמה ב'מאגרים' רק היקרות אחת נוספת של תיבה זו, ואף היא בסליחה של אבן אביתור.²⁵ הניסוח 'דאבון אחר דאבון הדאיבנו' בטור 5 אופייני גם הוא לסגנון הפייטן.²⁶ כמו כן, יש לציין את הצירוף 'ספו פלו' (טור 31); באופן כללי, אבן אביתור מרבה להשתמש בצמדי פעלים נרדפים,²⁷ ומקבילות לצמד ספציפי זה עולות בכמה וכמה פיוטים אחרים שלו.²⁸ לבסוף, יש להבליט את הכינוי לירושלים 'עיר חשופי שולים' שבטור 11 בפיוטנו, המבוסס על ירמיה יג, כו. כינוי זה ידוע רק מפיוטי אבן אביתור. הוא מופיע בסטרופת הפתיחה שלו 'יללתי גדלה' לתשעה באב,²⁹ וכן בפיוט ב בקורפוס שלפנינו.³⁰

לגבי פיוט ו ('תהיינה עיניך... ארבע מידות'), שאף הוא הועתק כחלק מן הרצף של ארבע הסליחות של אבן אביתור בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S 110.1, יש לציין שסטרופת הפתיחה שלו זהה לסטרופת הפתיחה שבראש פיוט ה (וראה להלן את הראיות הקובעות את ייחוסו של פיוט ה לאבן אביתור). התופעה של

- וראה גם ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 497.
- 23 לתבנית זאת באסכולה הסעדיאנית בכלל, ראה זולאי, האסכולה, עמ' לד. לשימוש הרב שעשה אבן אביתור בתבנית זאת ראה פליישר, סוגים ותבניות (לעיל, הערה 2), עמ' 444, הערה 47; גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל, הערה 11), עמ' 27–28; כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 222.
- 24 ראה לעיל, הערה 6.
- 25 בסליחה 'אליך הצוחה'; ראה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים תשט"ו, כרך א, עמ' 63.
- 26 ראה כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 223, המדגישה הן את נטייתו לצורות כגון 'אליך על אליך', 'זעם על זעם', וכדומה, והן את מנהגו לחזור על אותו שורש יותר מפעם אחת, פעם בצורה שמנית ופעם בצורה פעלית; שתי תופעות אלו מקויות בטור המצוטט כאן. לצורה 'הדאיבנו' השווה את לשונו בסליחה 'אילצני ביום זה' לתשעה באב: 'בַחֲמַשׁ תְּלָאוֹת הַדְּאִיבְנֵי בְּמַרְץ' (שם, עמ' 232).
- 27 כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 223.
- 28 השווה ללשונו בסליחה 'מימים ימימה' לי"ו בתמוז: 'אֶשֶׁר פָּלוּ וְסָפוּ מִתְגַּרְתִּי דִּיד' (על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 273.162), וכן ללשונו בפיוט שיר-המעלות 'יום ההריתי פלאיך': 'פָּלוּ גַם סָפוּ בְּקָרֵב שׁוֹדְדֵיהֶם' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 11], עמ' 13); וראה גם את לשון הסליחה 'אוי לי כי נדמית' לתשעה באב: 'פְּלִתָה וְגַם סָפְתָה קְרִיָה נְאֻמָּנָה' (כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 244).
- 29 כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 234; שם, עמ' 252. על סטרופת פתיחה זו ראה עוד להלן בפנים.
- 30 טור 15. כ"י א גורס 'חשופי שת שולים', אך ככל הנראה מדובר בשיבוש; ראה שם בביאור.

Contents

Avi Shmidman, The Seliḥot of R. Joseph Ibn Abitur for the Tenth of Tevet	1
Dan Greenberger, Alfasi's Responses to R. Isaac b. Barukh Ibn al-Baliya's Critiques	49
Sarah Cohen, The Seliḥot of R. Ṣadoq al- 'Amānī	79
Na'ama Ben-Shachar, The Baraita of Joseph ben Uzziel	145
Dov Schwartz, Two Wedding Sermons by R. Michael ben Shabtai Balbo	189